

Розділ 4 Торуючи шлях геноциду **Початок Голокосту,** **липень–грудень 1941 року**

У 1941 році я став свідком події, коли зібрали разом усіх євреїв. Близько тисячі із них прибули із валізами. Їм пообіцяли, що вони поїдуть до Ізраїлю. У них відібрали усі речі і змусили роздягнутись догола. Мій друг та однокласник був там. Прізвище його сім'ї було Кантор. Йому було дванадцять років і його застрелили в око. Мого вчителя хімії, його дружину і двох їхніх дітей також було розстріляно – усю їхню родину. Ось так обійшлись з євреями.

Юрій Олексійович Киян, 1996

Масові вбивства євреїв нацистами розпочалися у східно-європейських містах, таких як Житомир. Із понад двох мільйонів євреїв, які загинули в Прибалтиці, Україні та Білорусії, переважна більшість була ростріляна. Їх не вивозили кудись далеко, вони загинули в своїх рідних містах або поблизу них. Часто сусіди, шкільні товариші та колеги спостерігали, як євреїв їхнього міста виводили до місць убивства. У цьому процесі нацистських убивств не було нічого безособового, на противагу газовим камерам заводського типу в Аушвіц-Біркенау. У невеличких українських містечках та штетлах питання про мотиви злочинців, байдужість чи мовчанку спостерігачів та пережите жертвами набувають особливо глибокого соціально-психологічного змісту. Більш того, вбивства людей, що відбувалися на Житомирщині та в інших частинах колишніх СРСР, мають багато спільного з іншими історичними фактами геноциду, які мали місце у світі. Таким чином, глибоке вивчення того, як масове вбивство відбувалося тут, відкриває для нас багато нового про безпрецедентні риси Голокосту, а також проливає світло на інші випадки геноциду.

Із перших днів окупації нацистами Житомира і до їхнього остаточного відступу у 1944 р. німецькі солдати, поліція та адміністратори, разом із колаборантами безжально полювали на єврейських чоловіків, жінок та дітей. Жодну іншу групу населення не було виокремлено і знищено із такою непохитною та свідомою жорстокістю. Фактично, згідно із недавнім дослідженням по Україні історика Голокосту Дітера

Поля, «події в Житомирі чітко показують перехід від вибіркового вбивства до політики повного винищення»¹. У колоніальному расистському плані, німці не вважали євреїв рівними українцям. В утопічному баченні нацистського життєвого простору для євреїв місця не було; таким чином, євреям було відмовлено навіть у найнижчому статусі колоніальних підданих. У Житомирі німці та їх місцеві поплічники вбили 180 000 євреїв у період з літа 1941 р. по осінь 1943 р. – більшість із жінок, дітей, людей похилого віку та ослаблених осіб померли у серпні та вересні 1941 р. Намагання нацистів винищити євреїв було настільки несамовитим, що у більшості випадків німецькі офіційні особи вважали зайвим створення гетто тут та на східній Україні. Через рік після початку окупації генеральний комісар округу поспішно оголосив райони в його юрисдикції «вільними від євреїв», хоча це твердження було не зовсім правдивим².

Як предмет регіонального дослідження, Житомир дає можливість детального вивчення різних адміністративних структур, особистостей та соціальних умов, що проклали шлях геноциду. За умови присутності Гітлера, Гімлера, Гьорінга та їхніх охоронних ескортів, цей регіон також пропонує цікаву картину співпраці між керівниками із центру та на периферії. Нацистська верхівка подала своїм підлеглим широке визначення «остаточного розв'язання» і залишила адаптацію цієї цілі до місцевих умов на власний розсуд чиновників нижчого рангу. Успіх цієї політики значною мірою залежав від місцевих комендантів та їхньої здатності передбачати вимоги керівництва та виконувати їх. Щоб зробити свої території «вільними від євреїв», обласні та районні керівники мали розпоряджатися наявною робочою силою та ресурсами з тим, щоб «вирішити» цю расово-політичну проблему. Коротше кажучи, рушійні сили цієї кампанії – СС, СД та поліція – потребували повноцінної співпраці з боку інших німецьких служб у регіоні, а також допомоги місцевого населення. І вони отримали і те, й інше.

За винятком певної інформації про знищення євреїв Києва в Бабиному Яру, більшість учених та простих людей знають відносно небагато про важливість України в історії Голокосту. З огляду на визначне місце України в історії єврейського життя в імперській Росії, а також на той факт, що втрати євреїв в Україні (щонайменше 1,4 мільйона) значно перевищували втрати в інших частинах Європи за винятком Польщі, несподіваним є те, що цій території присвячено так мало уваги. Філіп Фрідман та Шмуель Спектор зробили важливі початкові внески у цю сферу досліджень; більш науково виважені праці, роботи, зокрема, Дітера Поля, почали з'являтися лише нещодавно, з відкриттям українських архівів³. Але потрібно зробити ще набагато більше у плані дослі-

джені тем колаборації та опору, та й інших тем, таких як примусова праця євреїв в Україні, яких дослідження торкнулися лише поверхово. Тож, окрім кількох винятків, наші знання про Голокост в Україні майже не збагатилися чимось більшим, ніж фактами про Бабин Яр, чи, в кращому випадку, подіями літа та осені 1941 р. Таким чином, оминаються увагою важливі події 1942–1944 рр., включаючи участь німецьких цивільних осіб, що не були на службі СС, різні форми участі українців, та використання нацистами євреїв у примусовій праці – події, які досліджено у шостому розділі цієї праці. Даний розділ – про перший етап Голокосту в Житомирі – розглядає, як саме розпочиналися масові вбивства. Увага приділяється не так тому, як вони були сплановані нацистськими керівниками, а яким чином їхня політика втілювалася у життя на місцях. Які сприятливі фактори зробили ці вбивства можливими? Якою була реакція єврейського населення? І яким чином українці брали участь у Голокості?

Останні дослідження щодо початку Голокосту вказують, що очевидний перехід від убивств нацистами чоловіків-євреїв до винищення цілих громад відображає рішення Гітлера взяти курс на геноцид – крок, який Гітлер зробив у липні 1941 р. Надзвичайне зростання кількості вбитих євреїв станом на серпень того ж року дійсно вражає. Але причини, що призвели до цієї зміни, залишаються незрозумілими. Чи було це фундаментальне рішення прийняте у зв'язку із відомим меморандумом Гьорінга від 31 липня 1941 р., в якому він доручив Гайдріху провести аналіз можливості здійснення всеєвропейського «остаточного розв'язання»? Чи ейфорія навколо імперії, чи «рух на схід» (*Ostaraus*), за тогочасним визначенням німців (колоніальні завоювання або сп'яніння сходом), спонукали провідників Німеччини та їхніх підлеглих обрати шлях геноциду? Які умови підштовхнули провідників нацизму в центрі та на периферії до інтенсифікації кампанії масового винищення? Події в Центральній-Східній Україні виявляють кілька аспектів того руйнівного в історичному контексті моменту, коли наміри нацистів щодо геноциду вперше були втілені в життя⁴.

Зростання насилля проти євреїв відображало речі, що їх нацистські лідери в центрі та на периферії вважали такими, що їм минуться безкарно на кожному етапі в їх революційному пориві до расової чистоти та імперського домінування в Європі. Після листопада 1938 р. Гітлер та його поплічники зрозуміли із погрому «Кришталевої ночі», програми евтаназії і, згодом, польської кампанії, наскільки далеко вони можуть піти, де можуть діяти і на кого покладатися у ще більш крайніх методах. Дійсно, два із головних злочинців у Житомирі, Отто Раш та генерал Вальтер фон

Райхенау, вчиняли звірства проти польської та єврейської інтелігенції в рамках операції «Ганненберг» – захоплення нацистами Польщі⁵.

У період планування операції «Барбаросса» нацистські командири армії та СС-поліція продовжували дотримуватись обраного ними системного підходу, крок за кроком наближаючись до дедалі більш радикального «розв'язання» «проблеми» євреїв. Спочатку айнзацгрупи СС, перші підрозділи вбивць, що прибули до України, зосереджували операції своєї розвідки, поліції та сил безпеки проти євреїв чоловічої статі (віком від 17 до 45 років). Вони вважали чоловіків-євреїв найбільш небезпечною безпосередньою загрозою та потенційним джерелом опору. Окрім того, нацистська верхівка вважала, що невеликі мобільні каральні підрозділи не матимуть ані часу, ані досить сил для масових убивств. Для збільшення масштабів нищення єврейського населення Гімлер призначив додаткові сили СС-поліції під командуванням шефа СС та поліції Фрідріха Єкельна⁶.

У той час як більшість діячів з оточення Гітлера та Гімлера прийняли масове вбивство як єдине «розв'язання» проблеми євреїв, на місцях перехід від убивства євреїв чоловічої статі до вбивства жінок та дітей не відбувся автоматично. Провідники Райху та їхні представники на місцях змушені були чинити значний тиск на своїх підлеглих для того, щоб було вбито дедалі більше євреїв. Їм також необхідно було надати людські ресурси та матеріальне забезпечення для виконання цієї вимоги. За свідченням командира айнзацкоманди 5 (АК 5) Ервіна Шульца, на початку серпня його викликали із Бердичева до Житомира, де його начальник Отто Раш повідомив, що керівництво незадоволене, бо командири СС-поліції не діяли досить агресивно стосовно до євреїв, зокрема, залишивши живими жінок та дітей⁷. До серпня деякі із ватажків СС-поліції вже вбивали жінок та дітей, але, очевидно, цих одиничних убивств не було досить для досягнення ширших цілей нацизму. Рапорти нацистів про вбивства євреїв за липень та серпень 1941 р. часто подають цифри про загиблих у сотнях та тисячах, але рідко зазначають вік та стать єврейських жертв. Так само і вік та стать інших жертв, таких як душевно хворих та інвалідів, у таємних рапортах зазвичай не вказано. У своїх свідченнях після війни, Ернст Конзее, який відповідав за ведення журналу бойових дій SK4a, згадав про «розстріл сорока єврейських дітей, але не подав деталей, тому що цього питання у щоденнику висвітлювати не можна було»⁸. Коли головнокомандувач СС та поліції Єкельн зустрівся з Гімлером 12 серпня 1941 р., його також спонукали діяти більш агресивно і доповідати про вбивства щодня. Спершу рапорти подавались у письмовій формі, а згодом – в усній⁹.

Суттєве зростання числа вбивств у період серпня та вересня було спричинене наказами «зверху» вбити якомога більше євреїв. Але точне походження та дата цього рішення не знайдені в документах. Дійсно, біограф Гітлера Ян Кершоу має рацію, коли стверджує: «Не було б Гітлера, не було б Голокосту». Але замість того, щоб шукати відповідний наказ Гітлера, який, можливо, і не існує, було би краще спробувати уявити, як саме відбулося зростання вбивств безпосередньо на місцях і те, як керівники та підлеглі співпрацювали у справі впровадження державної політики геноциду¹⁰. Далі у цьому розділі розглядатиметься, яким чином регіональні керівники вплинули на розгортання антиєврейських заходів, і як саме їхня взаємодія зі своїм начальством та використання місцевих умов уможливили геноцид.

Чільними провідниками нацистів на етапі Голокосту 1941 р. в Житомирі були генерал Райхенау, головнокомандувач СС та поліції Єкельн, командир айнцацгрупи С О. Раш та полковник СС П. Блобель. У період між кінцем липня та початком вересня наступ Вермахту призупинився перед Києвом, що дало змогу зосередити на Житомирщині тисячі есе-сівців, службовців поліції порядку та служби безпеки армії. Вони знищили єврейські громади Вінниці, Житомира та Бердичева, прагнучи досягнути «остаточного розв'язання» із нечуваною жорстокістю. Починаючи з середини серпня місцеві командири армії, СС та начальники поліції планували та здійснювали жорстокі вбивства із наміром знищення цілих єврейських громад, а не просто комуністичної партії та державного апарату¹¹. Саме цей момент став поворотною точкою, коли расові цілі нацистів взяли верх над цілями політичними.

Від центру до периферії

Зондеркоманда 4 Блобеля та СС-поліція Єкельна

Першим загоном СС, що увійшов у регіон разом із армією, була передова оперативна група айнцацгрупа С, підрозділ, відомий під назвою зондеркоманда 4а, який очолював полковник СС Пауль Блобель. Додаткові частини айнцацгрупи С також з'явилися тут незабаром. Зондеркоманда 4б (SK4b) та айнцацкоманди 5 та 6 прибули у липні та на початку серпня 1941 р. і створили свої штаби в Житомирі, Вінниці та Бердичеві. Персонал айнцацкоманд складався із слідчих СД, солдатів Ваффен-СС, поліції порядку, водіїв та писарів; кожна команда нараховувала не більше як 100 чоловік¹².

Коли передовий загін зондеркоманди 4б увійшов у Житомир 9 липня разом з танками 1-ї танкової дивізії, він відразу приступив до виконання своїх повсякденних обов'язків, а саме: закріплення на території, пошук

радянських архівів, арешт радянських функціонерів та переслідування єврейського населення. Було оголошено, що євреї Житомира повинні негайно переїхати в історичну єврейську дільницю в районі Чудновської. Менш ніж за тиждень, коли решта команди приєдналася до першої каральної акції. Командир зондеркоманди 4 Пауль Блобель, який неодноразово вимагав, щоб усі його підлеглі – включаючи поварів, водіїв та писарів – виконували роль катів, попереджав, що будь-які заперечення проти вбивств потягнуть за собою важкі наслідки. На здійснення першого вбивства він призначив чотирьох виконавців. Ширилися чутки, які згодом було опубліковано у місцевій українській газеті «Українське слово», про те, що будинки в Житомирі були підпалені єврейськими паліями, які повинні відповісти за те, що зробили українців бездомними. Забезпечивши собі привід, німецькі поліцаї підготували акцію «відплати» проти єврейського населення – страту 100 чоловіків-євреїв. Їх схопили 19 липня, провели через головний майдан і вантажівками перевезли на окраїну міста. Їх загнали у яр, вимитий звивистою річкою. Кільце із допоміжних поліцаїв-українців оточило балку для ізоляції від свідків. Групам євреїв наказували лягати лицем до землі. Їх розстрілювали в потилицю із пістолетів. За роботу стрільці отримали шнапс, якого у Блобеля, який сам мало не впав у річку від перепою, було багато¹³.

Після цього масові розстріли євреїв Житомира тривали, забравши життя 1200 жертв станом на середину серпня. Три інші «акції» в серпні та на початку вересня знищили ще 600 євреїв чоловічої статі (включно із підлітками та старими). Вбивства відбулися в лісистій місцевості приблизно за дев'ять кілометрів від міста. На початку вересня місцеві командири СС-поліції та армії звернули свою увагу на населення гетто. 10 вересня 1941 р. відбулась зустріч польової комендатури Житомира із персоналом айнзацгрупи С, у ході якої було прийняте рішення «однозначно та радикально ліквідувати єврейську громаду». Сили СС та поліції, місцеві поліція та армійські частини прочесали кожен куточок міста у пошуках євреїв, які ще не перебралися на Чудновську; вони навіть перевірили місцевий сирітський дім, де було знайдено 8 єврейських дітей, яких помістили у вантажівку, після чого про них ніхто нічого не чув. Остаточного удару було завдано вранці 19 вересня 1941 р.: «Починаючи з 4 години ранку, єврейський квартал було звільнено від людей, після того, як його оточили напередодні ввечері 60 службовців української міліції. Мешканців гетто перевезли 12 вантажівками, частину з яких надав штаб армії, а частину – міська адміністрація Житомира.

Після завершення транспортування та необхідної підготовки, до якої залучили 150 в'язнів, 3145 євреїв зареєстрували та стратили». Євреїв вивезли на околицю міста, де в'язні приготували братню могилу. Після того, як службовці зондеркоманди 4а відібрали найцінніше із речей євреїв та гроші, вони передали 25–30 тонн постільної білизни, одягу, взуття, посуду та інших предметів, що належали жертвам, службі з питань соціального забезпечення населення (NSV) при нацистській партії¹⁴. На руїнах гетто німці створили в'язницю для 240 євреїв, що були зайняті на різних роботах, яких вбили пізніше, в 1942 р. Із понад 5000 євреїв, які не мали змоги евакуюватись із міста при відступі Червоної армії, менше двадцяти пережили нацистську окупацію¹⁵.

У цей час командиром усіх сил СС-поліції «Росія–Південь» був заступник Гімлера, головнокомандувач СС та поліції Єкельн. Проте в польових умовах різні підрозділи СС діяли у рамках розгалуженої командної структури. Айнзацгрупи, такі як зондеркоманда 4а під керівництвом Блобеля, отримували накази від начальника зіпо-СД Райхарда Гайнріха (та його заступника, шефа гестапо Гайнріха Мюллера), який працював у Головному управлінні безпеки Райху (RSHA) в Берліні. Зони їхнього застосування та заходи безпеки підлягали координуванню та контролю з боку місцевих військових командирів та командирів СС-поліції, таких як генерал 6-ї армії Райхенау та головнокомандувач СС та поліції Єкельн. Більші частини Ваффен-СС та поліції порядку отримували небагато наказів безпосередньо із Берліна. Натомість ними командував Єкельн, польовий штаб Гімлера та польовий штаб армії.

У цій ієрархії штабів ключовою ланкою зв'язку між армією та СС-поліцією на радянських територіях (як і скрізь в окупованій нацистами Європі) був головнокомандувач СС та поліції. Відомі під збірною назвою «маленькі Гімлери», командувачі СС та поліції були найвищою владою в СС-поліції, яка підпорядковувалась безпосередньо Гімлеру. У своїх регіонах вони відповідали за виконання усіх завдань у компетенції СС та поліції у воєнних зонах та тилу, включаючи питання безпеки та переселення людей, а також спорудження та охорону концентраційних таборів. У воєнних та тилкових зонах вони особисто керували своїми підлеглими в мобільних та стаціонарних підрозділах. Загалом, вони були ланкою, що з'єднувала центр та периферію. Єкельн, обраний Гімлером для регіону «Росія–Південь» (що переважно охоплював землі України), виявився одним із найбільш активних виконавців політики Голокосту в Третьому райху. Після війни він не уникнув покарання, але у більшості наукових досліджень Голокосту чомусь відійшов далеко на задній план.

На відміну від свого підлеглого Отто Раша, командира айнзацгрупи С, Єскельн не мав вищої освіти. Натомість його життєвий досвід та заслуги в рядах націонал-соціалістичної партії могли зрівнятися з досвідом інших «малих Гімлерів» – Ганса-Адольфа Прюцманна (в регіоні «Росія–Північ») та Еріха фон дем Бах-Зелевскі (в регіоні «Росія–Центр»). Заслуживши Залізного Хреста (другого ступеня), пілот під час Першої світової війни, Єскельн був безробітним протягом більшої частини ваймарського періоду, доки не знайшов фінансове забезпечення у своєї другої дружини та кар’єрні можливості, які пропонувала нацистська партія й СС людям його типу. Причини розпаду його першого шлюбу відкривають важливі факти, варті короткої згадки в даному контексті. Після одруження із Шарлоттою Хірш у 1918 р. Єскельн посварився із своїм тестем, котрий відмовив йому у бажанні зайняти важливу посаду у процвітаючому бізнесі родини. Принижений та розлючений Єскельн звинуватив свого тестя у тому, що той наживався на війні. У жилах представників роду такої особи, гадав Єскельн, напевно тече єврейська кров. Він розлучився зі своєю дружиною з причини «расового забруднення», а потім відбулася боротьба за право опіки над їхніми трьома дітьми¹⁶.

Єскельн вступив до нацистської партії в 1929 р. та у лави СС – у 1930-му. Він швидко досяг звання генерал-лейтенанта СС (SS-Gruppenführer) у середині 1933 р. і був призначений головнокомандувачем СС та поліції Середньої Німеччини у 1938 р. Окрім добрих стосунків із Гімлером, він чудово порозумівся із Куртом Далюге (начальником поліції порядку) та Теодором Айке (командиром дивізії «Тотенкопф» у складі Ваффен-СС), з якими він поділяв жагучий антисемітизм та фанатичну відданість СС-поліції. Кар’єра Єскельна сягнула вершин у системі нацистської влади, коли після лобювання акції на Сході, Гімлер призначив його головнокомандувачем СС та поліції регіону «Росія–Південь». Для Єскельна це призначення було великою честю. Йому належало закласти підвалини нацистської імперії на сході шляхом етнічних та політичних «чисток» території. Для цього у його розпорядженні були війська Ваффен-СС, айнзацгрупи та щонайменше дев’ять батальйонів поліції порядку. Порівняно з ініційованим ним нищенням євреїв в Україні, перші напади зіпо-СД здаються відносно невеликими за своїм масштабом.

Єскельн жодним чином не був убивцею-теоретиком. Здійснюючи перельоти від одного місця розстрілів до іншого на своєму «Штюрху», він зажив сумної слави людини, «що доводить справу до кінця». Фактично, очевидний стрибок нацизму до геноциду, що стався в Україні, був головним чином справою його рук і відбувся у той час, коли він

знаходився на Житомирщині у період з кінця липня по середину вересня 1941 р. На його відповідальності – перше вбивство єврейських жінок у регіоні. 25 липня Єкельн наказав своїй 1-й бригаді СС «очистити смугу Рівне–Новоград-Волинський від розпорошених бійців 124 дивізії [Червоної армії] та від інших ворожих груп»; він писав, що «до цього часу територію міг лиш поверхово обстежити Вермахт; проводитимуться обшуки в селах, і ми зв'яжемося із українською міліцією за її наявності». У результаті операції 1-ша бригада СС знищила 1658 єврейських чоловіків та жінок у Новоград-Волинському (Звягелі). Наприкінці липня 1941 р. Єкельн особисто керував масовим розстрілом 800 євреїв обох статей (віком від шістнадцяти до шістдесяти років) на берегах річки Случ¹⁷.

На момент прибуття Єкельна до Бердичева, відомого серед лідерів нацистів як єврейська столиця колишньої Російської імперії, військовий комендант міста вже організував розстріл принаймні 1000 євреїв, що був вчинений руками Ваффен-СС (дивізії СС «Вікінг») та загонів айнзацкоманди 5¹⁸. Вони закатували єврейських старійшин у синагозі і розстріляли кілька тисяч чоловіків, жінок і дітей в Бродецькому лісі на окраїні міста. Ще залишалось понад 15 000 євреїв. Першим, що зробив Єкельн, було створення гетто 26 серпня. Німці-есесівці, солдати армії та місцеві поліцаї зігнали тисячі євреїв у місце, яке Василій Гроссман описав як «старезні халупи, тісні одноповерхові будиночки та будівлі, з яких сиплеться цегла... Повсюди були купи непотребу, сміття та гною... Люди жили по п'ять-шість в одній кімнаті». Ця злиденна частина міста була відома під назвою Ятки¹⁹. Але, згідно з планом Єкельна, євреї мали пробути там дуже недовго. Наступного дня Єкельн наказав своїм людям взяти 2500 євреїв із гетто і розстріляти їх у навколишніх лісах²⁰. За межами гетто люди могли бачити та чути, що коїлося всередині нього з євреями, однак більшість із тих людей мовчали. Пам'ятним, сміливим вчинком було те, що настоятель Бердичівського собору, отець Миколай, встановив контакт із керівниками євреїв у гетто і намагався допомогти їм, німецькі чиновники в Житомирі пригрозили настоятелю, попередивши його, що у разі допомоги євреям його буде страчено²¹.

1 вересня Єкельн зустрівся з новим командувачем поліції порядку в Україні Ото фон Ельгафеном, який спеціально для цього прилетів до Бердичева. Під час обіду Єкельн сказав йому, що того тижня вже було вбито деяку кількість євреїв²². Фактично, того тижня Єкельн особисто керував проведенням та спостерігав за масовими розстрілами 23 600 євреїв – чоловіків, жінок та дітей – біля Кам'янця-Подільського (близько 200 км на південний захід від Бердичева). Єкельн також передав Ельгафену вказівку про те, що надалі прохання від поліції безпеки про

залучення батальйонів поліції порядку для розстрілів євреїв мають передаватись в усній формі²³. Коли його давній колега Курт Далюге, начальник поліції порядку, прибув до Бердичева 4 вересня, Єкельн наказав провести страту 1303 євреїв, включаючи 875 дівчат віком від 12 років. Як розповідав Василій Гроссман, цим молодим людям сказали, що відправляють їх на сільськогосподарські роботи, але привезли копати власні могили на краю міста, в селі Хажин. Можливо, те, що час вчинення цієї розправи збігся з приїздом Далюге, було чистою випадковістю. Та більш імовірним є те, що завзятий Єкельн прагнув продемонструвати свою відданість ідеям нацизму. Ліквідація Бердичівського гетто розпочалася приблизно через тиждень після цього, коли від 10 000 до 15 000 євреїв незалежно від віку та статі (включно з дітьми, престарілими та ослабленими) змусили йти чотири кілометри до міського аеродрому, де 15 та 16 вересня їх розстріляли над братськими могилами²⁴. Новий мер Бердичева, етнічний німець на прізвище Редер, та українець – шеф поліції Королук «брали активну участь в організації та проведенні цієї страти»²⁵. Загони штатної роти Єкельна та 45-й батальйон поліції порядку були залучені до проведення акції разом із підрозділами айнзацгрупи С.

Єкельн був не лише найбільш впливовим нацистом в Україні на той час, другим після Гімлера, а й джерелом міцних зв'язків, що розвинулись між військовими та СС – партнерство, що сягнуло навіть найнижчих рівнів. Частини його полку півдня регулярно здійснювали спільні операції зачистки з дивізіями безпеки Вермахту. 45-й батальйон поліції порядку працював із 213-ю охоронною дивізією в Бердичеві та 444-ю охоронною дивізією у Вінниці. 314-й батальйон поліції порядку співпрацював із 454-ю охоронною дивізією в Житомирі. Водночас, 8-й та 10-й (1-ша бригада СС) піхотні полки у складі Ваффен-СС об'єднали свої сили із 6-ю армією у північній частині регіону²⁶.

Офіційним завданням 1-ї бригади СС Єкельна, коли йшлося про співпрацю з охоронними дивізіями Вермахту, було придушення осередків опору Червоної армії та партизанів. Але така загроза на даному етапі була мінімальною. Натомість, на додачу до виловлювання військовополонених та ліквідації радянських функціонерів і комісарів, сили Ваффен-СС нападали на села регіону і вбивали чоловіків і жінок єврейської національності, яких Єкельн таврував як радянських агентів. У перші два тижні вересня підрозділи, підпорядковані головнокомандувачу СС та поліції, що діяли у північно-східних частинах регіону в районі Овруча, повідомляли про свої успіхи – ліквідацію 3353 євреїв, зазначаючи, що їх було вбито разом із кількома партизанами²⁷.

Розподіл праці **Співпраця СС-поліції та Вермахту під час Голокосту**

Загальновідомим є те, що співпраця між СС, поліцією та армією набула офіційного статусу в рамках договору, укладеного перед операцією «Барбаросса» між начальником зіпо-СД Райнхардом Гайдріхом та генеральним квартирмейстером Едвардом Вагнером. Про різноманітні форми, яких набула ця співпраця після початку завойовницьких дій, відомо менше²⁸. Службовці зондеркоманди 4а під керівництвом Блобеля та офіцери 6-ї армії стали фронтовими товаришами і на фронті, і в тилу під час расово-політичних чисток таборів для військовополонених та завойованих територій. Вони також спілкувалися разом під час прийому їжі та по вечорах на своїх квартирах. Їхня співпраця у втратах євреїв, військовополонених, душевно хворих і німецьких, ромів та інших так званих небажаних осіб була заздалегідь спланованою і добре скоординованою, але також характеризувалась непередбаченими, ба навіть спонтанними рисами, що були частиною динамічних умов та контексту війни. Співпраця між службами розвинулася на основі свідомих адміністративних планів нацистів, які опирались на особисті зв'язки, воїнські товариські стосунки на полі бою та спільні ідейні цінності. Найбільш вражаючим є системний розподіл праці, який працівники зіпо-СД та військові спільно розробили в польових умовах. Він виражався дуже чітко в історії Голокосту житомирського краю, а особливо одного дня на початку серпня 1941 р.²⁹

7 серпня весь склад зондеркоманди 4а об'єднався зі складом 6-ї армії та силами польового командного посту тилу в Житомирі у плануванні, підготовці та здійсненні публічної страти на ринку Житомира, після чого було влаштовано розстріл 400 євреїв чоловічої статі на краю міста³⁰. Інцидент розпочався, коли службовці зондеркоманди 4а арештували двох євреїв з Черняхова (розташованого за двадцять п'ять кілометрів на північ від Житомира). Згідно зі звітами німців, односельчани звинуватили двох чоловіків, Вольфа Кіпера та Мойше Когана, у тому, що ті були «кровожерними агентами НКВС»³¹. Після отримання від них «зізнання» командири поліції безпеки із зондеркоманди 4а привезли Кіпера та Когана до Житомира. А тим часом міський комендант Вермахту в Житомирі, полковник Йозеф Рідль, керував жорстокою облавою на близько 400 євреїв Житомира (включаючи багатьох чоловіків похилого віку), котрих відвели на ринок, де їх охороняла військова польова поліція та місцеві помічники.

637-й підрозділ пропаганди Вермахту проїхався містом із гучномовцем, оголошуючи українською та німецькою мовами, що на ринку відбудеться публічна страта, де німці вже спорудили шибеницю³². Під двома петлями шибениці стояла вантажівка, яка використовувалася спочатку як платформа. Загін СД доставив Кіпера та Когана на цю платформу, задалегідь підготовлену, із плакатами, на яких були написи українською та німецькою: «Євреї ЧК Вольф Кіпер, вбивця 1350 німців та українців» та «помічник єврейського ЧК, кат Мойше Коган». У гучному зверненні до сотень зацікавлених глядачів гауптштурмфюрер СС Альберт Мюллер запитав українською: «З ким вам треба звести рахунки?». «З тим чи з іншим євреєм», – відгукнувся натовп. І в цей момент 400 євреїв почали бити дубинками, ногами і жорстоко штовхати протягом 45 хвилин. За шибеницею на даху невеликої будівлі сиділи солдати Вермахту; дехто спостерігав із сумним поглядом, а інші дивилися безпристрасно на те, що відбувається, так, ніби вони були на відпочинку у вихідний день. Як розповідав один очевидець, натовп гукав із захватом, коли вантажівка від'їжджала, а «жінки-українки тримали над головами своїх дітей». Піхотинці кричали: «Повільніше, повільніше, щоб ми могли краще сфотографувати»³³. Після того, як Кіпера та Когана повісили, німецькі охоронці погнали 402 євреїв-чоловіків до підготовленого місця розстрілу за Житомиром (Кінний цвинтар)³⁴.

На цвинтарі німці та їх українські помічники змусили євреїв ставати в шеренгу по десять–дванадцять обличчям до стрільців – взводу солдатів Ваффен-СС, котрі розстрілювали їх із гвинтівок. Але, за словами учасників від армії та СС, цей метод був неефективним; не кожна жертва, яка падала до ями, була мертвою. Тож службовці зондеркоманди 4а (включно із Паулем Блобелем) та керівники 6-ї армії, а також суддя доктор Артур Нойманн та лікар Герхарт Паннінг провели незаплановане зібрання. Було вирішено, що кожную жертву потрібно розстрілювати в голову, але згодом такий підхід також виявився неадекватним, адже був надто «брудним» – бризки мозку жертви попадали на ката³⁵.

Згідно з інформацією про цей розстріл із іншого джерела, два офіцери Вермахту, офіцер Люфтваффе та офіцери СС були спостерігачами, у той час як загони СД та поліції порядку стріляли із гвинтівок із відстані приблизно шести метрів по жертвах, які сиділи лицем до рову. Армійський лікар та офіційні особи СС перевірили, чи не залишилось у рові живих. Четверта частина розстріляних не загинули одразу, але страти тривали і напівмертвих жертв прикривали тілами розстріляних після них та землею. Пізніше того ж вечора СС-поліція

Офіцери СД страчують Мойше Когана (зліва) та Вольфа Кінера на базарній площі в Житомирі, 7 серпня 1941 р. (Меморіальний музей Голокосту США, люб'язно надано Żydowski Instytut Historyczny Instytut Naukowo-Badawczy, № 17540).

Євреї, зігнані солдатами Вермахту та зіпо-СД у Житомирі, дивляться на страту Мойіше Когана та Вольфа Кіпера на базарній площі, 7 серпня 1941 р. (Меморіальний музей Голокосту США, люб'язно надано Dokumentationsarchiv des Österreichischen Widerstandes, № 17549).

та високопосадовці армії зібралися знову, щоб обговорити те, яким чином необхідно здійснювати масові вбивства; принаймні хтось один поскаржився, що це було «нестерпним як для жертв, так і для членів розстрільних бригад»³⁶.

Співпрацю між армією та СД було знову продемонстровано в Житомирі, коли Блобель та армійські високопосадовці експериментували із патронами зі зміщеним центром як альтернативою розстрілам. У серпні 1941 р. старший лікар штабу 6-ї армії доктор Паннінг звернувся до Блобеля зі спеціальним проханням. У той час коли 6-та армія розташовувалась у Житомирі (можливо, ще раніше, коли вона зупинилася в Луцьку), між зондеркомандою 4а та офіцерами-медиками армії розвинулись близькі стосунки. Блобель та дехто із його підлеглих отримували медичну допомогу у цих медиків. Їм давали заспокійливі ін'єкції після розстрілів. Паннінг, який дізнався про захоплення німцями російських патронів «дум-дум», розслідував можливі поранення, що їх могли отримати німецькі солдати у разі застосування ворогом цієї нелегальної зброї. Для того, щоб визначити можливий вплив цієї зброї, Паннінг вирішив перевірити дію цих боєприпасів на живих людях. Він попросив Блобеля дати йому деяку кількість «морських свинок». Вони

погодили використання військовополонених, можливо, євреїв, узятих загонами Блобеля із таборів³⁷.

Головний лікар штабу Паннінг не мав офіційних повноважень наказати людям Блобеля провести смертельний експеримент, і все ж, Блобель погодився на нього. Експеримент давав можливість Блобелю наблизитись до мети «остаточного розв'язання» та зберегти «злагожденість» у стосунках із Вермахтом. Окрім цього, Блобель вибрав окремих бійців для цієї жакливої роботи з тим, щоб виховувати з них холоднокровних убивць, які потрібні були йому для здійснення Голокосту. Паннінг, з іншого боку, діяв під прикриттям медичного дослідження. Місцева репутація Паннінга як «дослідника» дійшла до Берліна кількома тижнями пізніше. 12 вересня Гельмут Джеймс фон Мольтке, експерт з міжнародного права Абверу, а згодом – центральна особа у групі опору, відомій під назвою «група Крейсау», написав своїй дружині про експерименти Паннінга, наголошуючи, що цей інцидент був «вершиною звірств та збоченості і тут нічого не можна вдіяти»³⁸.

Співпраця Блобеля та Паннінга відкриває кілька аспектів того, як відбувалося «остаточне розв'язання» за часів правління військової адміністрації. Зокрема, їх співпраця показує, як інтереси двох різних структур, які б в іншому випадку не перетнулись, об'єднались навколо Голокосту. На перший погляд, така співпраця між командиром загону вбивць та лікарем із пруської військової установи здається доволі дивною. Блобель був нацистом із великими зв'язками та запеклим антисемітом. Він був кар'єристом на службі СД, який вимагав від усіх своїх підлеглих забруднити руки в крові вбитих. Його начальники хвалили його за абсолютну відданість та надійність. Гімmlер відзначив Блобеля, давши йому завдання приховати сліди геноциду як начальнику цілком таємної зондеркоманди 1005. Блобель, який був відомий холеричними спалахами гніву, здобув вищу освіту в галузі архітектури в одному із найкращих навчальних закладів Німеччини. Іншими словами, він був не лише, як написано в його особовій справі, «вродженим криміналістом» «із безумовною відданістю, а й вмілим архітектором», «дуже схильним до практичної діяльності». Таким чином, Блобель цінував прагматичні рішення, і в цьому відношенні він мислив точно так, як і лікар штабу Паннінг, який був директором Військового судово-медичного інституту при Військово-медичній академії в Берліні. Паннінг належав до нового покоління медичних спеціалістів, які використовували свої дослідження в галузі судової медицини для роботи у державній машині «боротьби зі злочинністю». Не маючи жодних інституційних чи

юридичних обмежень, Блобель та Паннінг могли спокійно «вдосконалювати» методи вбивства та проводити страшні експерименти над єврейськими «морськими свинками»³⁹.

Як видно на цих прикладах, бажання службовців на нижчих рівнях вдосконалювати нацистські методи масового знищення вилилося у співпрацю армії та СС-поліції, яка набирала різних форм⁴⁰. У масових розстрілах, влаштованих після повішення Кіпера та Когана, а також в експериментах із дією патронів зі зміщеним центром на військовоположених есесівці та військові намагалися «відточити» методи вбивства та показали своє нелюдське прагнення досягти максимальної ефективності. У багатьох інших випадках співпраці на місцях СС-поліція та військові влаштовували садистські розваги. Наприклад, у Тульчині в серпні 1941 р. команда СС та місцева сільська комендатура змусили євреїв похилого віку та німців зібратися на ринку. Їх примушували вставати і стрибати на одній нозі. В Хмільнику німці відрізали бороди старших євреїв і примушували їх онуків та інших юних євреїв їсти це волосся. А ще євреїв приводили на зруйновану фабрику з виготовлення скла і змушували босоніж танцювати на битому склі⁴¹. Окрім створення ідеально налагодженої системи розподілу праці для вчинення масових убивств, армія та СС ініціювали такі ось тортури, позбавляючи євреїв гідності в їх останні моменти життя⁴².

Раціоналізація, узаконення або спротив масовим убивствам

Доказів того, що офіцери нижчих рангів армії та СС-поліції відкрито протистояли наказу вбивати євреїв, дуже небагато. Натомість, були особи типу Отто Раша – досвідченого вбивці та командира айнзацгрупи С, – які висловлювали стурбованість економічними результатами та політичними наслідками цієї політики. У рапорті про події 17 вересня 1941 р. він зробив деякі сміливі висновки щодо того, куди прямувала політика геноциду:

«Навіть якби існувала можливість негайного стовідсоткового знищення євреїв, ми б все одно не позбулися осередків політичної небезпеки. Роботу більшовизму підтримують євреї, росіяни, грузини, вірмени, поляки, латиші, українці; більшовицький апарат жодним чином не є ідентичним із єврейським населенням. При такому стані справ, мети політичної та поліцейської безпеки не буде досягнуто, якщо головне завдання – зруйнування комуністичного апарату – відійде на другий чи третій план на користь легшого з практичної точки зору завдання знищення євреїв. Зосередження на більшовицьких функціонерах позбавляє єврейство його

найбільшої сили, і таким чином, розв'язання єврейського питання дедалі більше перетворюється на питання організації.

У західній та центральній Україні єврейство майже цілковито збігається із класами міських робітників, ремісників та торговців. Якщо єврейську робочу силу повністю вигубити, то економічне відновлення промисловості України, а також розвиток міських адміністративних центрів буде майже неможливим.

Є лише одна можливість, яку німецька влада у Генеральному Губернаторстві вже довгий час ігнорує: вирішення єврейського питання через інтенсивну трудову експлуатацію євреїв. Це призведе до поступової ліквідації єврейства, що відповідатиме економічним умовам краю»⁴³.

У вересні 1941 р. бригадефюрер СС Раш (як і його колега в Білорусії, командир айнзацгрупи В Артур Небе) стояв на роздоріжжі своєї кар'єри у нацистській системі. Раш, котрий народився у Східній Пруссії 1891 р., все життя воював на східних кордонах Німеччини. Під час Першої світової війни він воював проти польських націоналістичних груп у складі 12-го полку охорони кордону. Після закінчення війни він продовжив боротьбу у складі корпусу фон Льовенфельда. Після здобуття наукового ступеня доктора права та політичної економії Раш вступив у націонал-соціалістичну партію у 1931 р., до СС – у 1933 р. та до СД – у 1936 р. Він зробив стрімку кар'єру в ієрархії СС-поліції, спочатку як начальник гестапо у Франкфурті-на-Майні, потім – як інспектор поліції безпеки Верхньої Австрії, а згодом – як начальник відділу СД у Празі. У польській кампанії з вересня по жовтень 1939 р. Раш служив командиром поліції безпеки, очоливши спеціальну айнзацгрупу, завданням якої було знищити польську та єврейську інтелігенцію⁴⁴. Станом на 1941 р. він отримав звання бригадефюрера СС. За повоєнними свідченнями Раша, він сподівався, що після виконання свого обов'язку під час операції «Барбаросса» він осяде на хорошій посаді в Головному управлінні безпеки Райху в Берліні. Натомість, як він стверджував у Нюрнбергу, його відкликали до Берліна через конфлікт із Гімлером та райхскомісаром України Еріхом Кохом. У жовтні 1941 р. його кар'єра в RSHA закінчилася. Несподівано Раша призначають керівником Континентальної нафтової компанії, де він працював до кінця війни. Причини такої раптової зміни його кар'єри залишаються незрозумілими.

Однак його критичні твердження, висловлені у рапорті, про який йшлося вище, відкривають новий аспект. Раш, якому в 1941 р. було п'ятдесят, тобто він був старшим за більшість офіцерів та начальників у СС-поліції, очевидно, почувався доволі впевненим на своїй посаді,

щоб критикувати державну політику. Водночас він ретельно виконував накази про вбивство якомога більшої кількості євреїв. Він дійсно чинив неабиякий тиск на своїх підлеглих, щоб змусити їх виконувати вимогу керівництва – брати зброю і вбивати. І все ж, виконуючи роль ключового виконавця у справі «остаточного розв’язання», Раш стверджував, що повне знищення євреїв не є найкращим способом викорінення більшовизму.

Підлеглий Раша штандартенфюрер СС Ервін Шульц, який був найстаршим із командувачів айнзацкомандами, також дещо неоднозначно ставився до питання вбивства євреїв. Шульц (1900 року народження) довго працював у поліції (поступив на службу у 1923 р.), а потім перейшов у розвідку та політичну поліцію, у 1935 р. Він ненавидів комунізм і вважав, що більшовизм був ділом рук євреїв. На початку серпня 1941 р. Раш тиснув на нього, щоб змусити вбивати більше жінок та дітей. Шульц стверджував після війни, що не хотів виконувати цей наказ, оскільки ця брудна справа згубно діяла на його підлеглих. Шульц надіслав листа Бруно Штрекенбаху, начальнику зіпо-СД, який керував відділом кадрів у Берліні, з вимогою відкликати його з фронту. Шульц поїхав із Житомира наприкінці серпня. Але цей вчинок не зашкодив його кар’єрі. Його вважали досить компетентним, щоб вже у листопаді 1941 р. доручити ведення навчального курсу для начальників гестапо та СД, яких відправляли за кордон. Його навчальний курс називався «Поведінка есесівця». 9 листопада 1941 р. Шульца підвищили до чину оберфюрера СС за «особливі заслуги в боях»⁴⁵.

Ані відвертий Раш, ані його менш видатні колеги не виступали проти геноциду з міркувань моралі. Навіть найгостріші критики політики Райху дотримувались прагматичної точки зору і застерігали лише від скороминущих економічних та політичних наслідків знищення єврейства. Люди на місцях, як-от Шульц чи навіть Гімлер, помічали, що члени розстрільних бригад страждали від психологічних травм. Все ж Раш уголос сказав те, на що більшість закривали очі чи просто не хотіли говорити, а саме що євреїв, особливо жінок та дітей, жодним чином не можна було ототожнювати з більшовизмом. Як йому доводилося бачити, більшість із його колег бралися за «легше» завдання суцільного знищення єврейської спільноти, аніж намагалися взятися за заплутану справу викорінення більшовизму у багатоетнічному радянському суспільстві та державному апараті. Раш не був єдиним високим посадовцем СД, що виражав певної міри скептицизм щодо такого стану справ. Як і Ервін Шульц, командир айнзацгрупи В Артур Небе також висловлював стурбованість з приводу

цього питання, хоча за такі відкриті заяви його і не було покарано⁴⁶. Такі, як Раш, Небе чи Шульц, можливо, таємно чи відкрито ставили таку політику під сумнів, але вони не зробили нічого, щоб сповільнити чи зупинити вбивства. Вже незабаром після висловлення своїх критичних зауважень у середині серпня Раш разом із колегами планував знищення євреїв Києва в Бабиному Яру⁴⁷.

Літом 1941 р. дедалі більше есесівців та іншого німецького персоналу на місцях усвідомили, що їх було призначено на роль виконавців або співучасників масових убивств. Вони адаптувалися до цієї ролі значною мірою шляхом передачі деяких «неприємних» завдань німцям та через «поліпшення» методики масових розстрілів, що в свою чергу дало їм можливість збільшувати масштаби вбивств. Кати із зондеркоманди 4а (такі як командир підрозділу Гайнріх Гун, який разом з українською міліцією брав участь у вбивстві дітей в Радомишлі) розповідали після війни, що під час ліквідації Житомирського гетто (майже через два тижні після акції в Радомишлі) жінкам дозволялося тримати своїх дітей на руках⁴⁸. Гун та його колеги вважали такий підхід більш ефективним і навіть більш «гуманним». Таким чином, із кожною акцією вбивства місцеві керівники армії та СС-поліції розвивали свої методи геноциду і долали організаційні та психологічні конфлікти за повної підтримки своїх начальників. Навіть ті, хто виступав за більш економічно вигідний підхід, згідно з яким євреїв-робітників не варто було розстрілювати, не намагалися зупинити знищення жінок, дітей, людей похилого віку та фізично слабких. Ідея залишити деяких фізично міцних євреїв як робочу силу була прийнятною, бо вона базувалася на загальноприйнятому уявленні про те, що євреї все одно загинуть. Окрім більш ефективних способів розстрілу та примусової праці, інша стратегія нацистів у здійсненні Голокосту викристалізувалась улітку 1941 р.: переміщення євреїв у гетто.

Сприяння геноциду Гетто в Житомирі

Як видно з інструкцій щодо управління завойованою територією, які були сформульовані перед початком операції «Барбаросса», німецькі військові командири та керівники СС не планували створення гетто. У тиловій адміністрації району групи армій «Південь» фон Рока місцеві комендатури зосереджували свої дії на виконанні чотирьох завдань, що мали стосунок до єврейського питання: 1) конфіскація майна євреїв; 2) виділення євреїв з-поміж місцевого населення; 3) експлуатація праці євреїв; 4) реєстрація та ведення списків жителів-євреїв. На формування гетто в цьому офіційному списку завдань немає жодного натяку⁴⁹.

Дійсно, одна з небагатьох згадок про гетто перед початком «Барбаросси» з'явилася в меморандумі райхсміністра східних окупованих територій Альфреда Розенберга, який порадив своєму заступнику по Україні, що «після традиційного усунення євреїв із усіх громадських посад, “єврейське питання” має бути вирішене рішучим чином через створення гетто або трудових батальйонів». Розенберг, який у 1941 р. не задавав тон у справі розробки та впровадження антиєврейської політики, вважав, що в Україні необхідно було застосувати той самий спосіб знищення, що був застосований у Польщі, і що створення гетто мало відбутися у зонах відповідальності цивільної адміністрації, а не у військових зонах⁵⁰.

З точки зору нацистів, висока концентрація євреїв у головних містах регіону та у єврейських колгоспах, таких як Романово у Дзержинську, де налічувалось близько 1000 євреїв, взагалі сприяла німцям у швидкому знищенню усіх єврейських громад. Навіть у сільській місцевості євреї почувалися як у пастці, оточені вороже налаштованими сусідами. Як згадував Михайло Розенберг – єврей, що пережив геноцид, – його друзі та родина намагалися втекти від нацистів, але на відкритих полях їм не вдалось знайти схованки і не вистачало транспортних засобів⁵¹. Родина Гойхер з-під Вінниці пішла на схід разом із радянською армією, але скоро німецька армія обігнала їх і загнала до школи разом з іншими євреями с. Іллінці⁵².

Використання нацистами шкіл та інших випадкових об'єктів для утримання євреїв позначило важливу зміну у практиці їхньої ізоляції. Загалом, місцеве начальство зрозуміло, що формування гетто за польською моделлю не було ані необхідним, ані корисним. У перші тижні та місяці окупації високі чини як армії, так і СС-поліції вживали термін «гетто» здебільшого як пастку для того, щоб зібрати єврейське населення незадовго до його страти. Описуючи роботу СС у Житомирі, Раш відзначав, як умови проживання населення цікавим чином були пов'язані із долею євреїв. 25 вересня він відзвітував про те, що «процедура, яка застосовується проти євреїв, обов'язково різниться в окремих секторах відповідно до густоти їхнього проживання... У північному секторі значна кількість євреїв повернулися до сіл... [Для них немає ні їжі, ні притулку]... Таким чином небезпека спалаху епідемії надзвичайно зросла. Навіть з огляду на цю єдину причину ретельне очищення відповідних місць стало необхідністю». В Радомишлі СД зігнали до купи євреїв з навколишніх територій у приміщення старої школи; вони почали вмирати з голоду та через хвороби. Відповідно до «офіційного» пояснення командувача айнзацгрупи С, якщо взяти до уваги дуже погані умови

та те, що німці не могли забезпечити утримуваних харчами, 1668 євреїв, таким чином, були знищені зондеркомандою 4а та українською міліцією. У цьому та інших цілком таємних рапортах СД, Раш пояснював, що велика концентрація євреїв призводила до проблем із санітарією та до епідемій, тож це населення «необхідно було» знищити. Це було формальною підставою для Раша, щоб знищувати цілі громади. Німці ізолювали євреїв без будь-яких засобів гігієни чи харчів до моменту, коли можна було влаштувати масовий розстріл⁵³.

Водій генерального комісара Клемма ділився спостереженнями під час поїздок протягом 1941 та 1942 рр. Він згадував, що в Житомирі не було закритих гетто, подібно до тих, що можна було бачити в Кракові та Варшаві⁵⁴. Польська «модель», яка була для нацистів точкою опори, мала деякі історично знайомі риси, такі як певний рівень незалежності єврейського життя, що відображалось в існуванні єврейської ради, єврейської поліції, соціокультурних закладів, економічної діяльності і відносно не пошкоджених помешкань. З кінця літа та впродовж осені 1941 р. нацисти уникали формування єврейських гетто чи то через відсутність ресурсів для їх створення, чи то через те, що зрозуміли, що геноцид робить гетто «непотрібними структурами». Командир тилового району групи армій «Південь» Карл фон Рок наказав наприкінці серпня 1941 р. створювати гетто у густо заселених євреями районах лише за потреби або принаймні у разі його «корисності»⁵⁵. У своїх вказівках стосовно управління регіоном, Кох зазначив, що у селах з єврейським населенням менше ніж 200 осіб не потрібно створювати гетто⁵⁶. У селі Бар на Поділлі, 50 відсотків населення якого склали євреї, термін «гетто» було вжито у публічному наказі євреям зібратися разом, але гетто сформоване не було. 15 грудня місцева українська адміністрація наказала євреям Бара прибути до трьох приміщень протягом 5 днів. Із трьох об'єктів, в одному проживали лиш ремісники, а в інших двох було розміщено престарілих, жінок, дітей, які вважалися непотрібними, а отже, були знищені⁵⁷.

Як і в інших місцях, у с. Вороновиця Немирівського району гетто також не було створено. Німці зібрали 900 чоловіків, жінок та дітей єврейської національності, потім 25 євреїв відокремили для праці, а всіх інших розмістили у покинутій будівлі на день чи два – на час приготування місця страги. 10 листопада 1941 р. айнзацкоманда 5 привела 875 євреїв до рову і розстріляла їх там⁵⁸.

У Черняхіві єврейські родини було запаковано у товарний вагон незадовго до розстрілу. У Вінниці набагато більше за чисельністю єврейське населення було зосереджене на розбомбленій фабриці. У Бердичеві гетто

існувало менше місяця. Єврейські робітники та їхні родини, що пережили погроми періоду вересня–жовтня, були ув'язнені у кармелітському монастирі, де їх катували та вбивали; кілька сотень тих, хто вижив, перевели у трудовий табір⁵⁹. А в Козятині німці поселили євреїв у бараках, а після знищення євреїв перетворили ці бараки на «освітній табір для працівників».

Тож, замість того, щоб поселити їх у гетто, євреїв по містечках та селах регіону зганяли до комор, шкіл та товарних вагонів або до інших закритих територій на короткий період, у той час як СС, військові та цивільні керівники визначали, скільки потрібно буде їхніх людей для виконання розстрілів, обирали місце страти, забезпечували вантажний транспорт до місця і готували рови⁶⁰. Керівники армії та СС-поліції концентрували євреїв у таборах та інших зонах з метою створення згубних умов життя для останніх, а також щоб ізолювати і, таким чином, послабити єврейське населення, краще організовувати населення для примусової праці і забезпечити німецький персонал кращими житловими умовами. Все ж, усі ці короткострокові заходи вживались із повним розумінням того, що усе єврейське населення було нічого не вартим, що пояснює масову смертність, що часто мала місце під час переселення.

У селах, де кількість євреїв серед жителів не перевищувала 200 осіб, командири армії та СС-поліції знаходили альтернативні методи контролю. Вони вдавалися до серії заходів, спрямованих проти євреїв, котрі у своїй сукупності становили, словами Шмуеля Спектора, «переміщення в гетто де факто». Після реєстрації населення місцева сільська комендатура наказувала євреям перебиратися із центральних вулиць на окраїни. Євреям не можна було переселитися на іншу адресу або покинути село без дозволу. Їм заборонялося знаходитись на вулиці, окрім випадків, коли вони йшли на роботи або назад. На відміну від усіх інших місцевих жителів, євреям заборонялось перебувати на ринку протягом більшої частини дня. Вони повинні були реєструвати своє майно, рід своєї діяльності та фінансові засоби. Їх примушували носити білу зірку Давида або пов'язку на руці як помітну, принизливу ознаку їхнього статусу парії, що ще більше відокремлювало їх від українців. Такі обмеження у поєднанні зі спонтанними актами насильства проти євреїв з боку німців створили загрозливу для життя атмосферу, яка взагалі відбила у євреїв бажання виходити зі своїх домівок⁶¹.

За межами України переселення у гетто як елемент геноциду також застосовувалися до західноєвропейського єврейства. В гетто Лодзі, Риги та Мінська, наприклад, переселені євреї жили недовго перед тим, як були розстріляні чи отруєні газом. Кох та головнокомандувач СС та поліції Ганс-Адольф

Прюцманн (наступник Єкельна) розглядав Україну як можливе місце для переміщення євреїв Європи. У спільному меморандумі від 12 січня 1942 р. Кох та Прюцманн проголосили, що практика заснування гетто все ще не була визначена, але вони наказали регіональним комісарам та СС-поліції ідентифікувати можливі місця для гетто біля залізниць, куди можна було б переселити євреїв із Райху⁶². Як виявилось, євреїв із Райху до України не депортували, але меморандум Коха–Прюцманна свідчить, що станом на кінець 1941 або початок 1942 р. гетто в Україні та скрізь у східній Європі були перетворені на щось нечуване у довгій історії європейського антисемітизму. За нацистів гетто стали транзитними центрами та місцями утримання, що сприяли масовим убивствам⁶³.

1941 рік позначився об'єднаною атакою СС та військових на євреїв, які знаходилися у зоні досяжності вздовж основних транзитних шляхів у великих містах регіону. Станом на серпень, чисельність сил СС та СД навколо Житомира, Бердичева та Вінниці під командуванням головнокомандувача СС-поліції та армії становила 8000 чоловік. У це число не входять тисячі службовців польової жандармерії, військової таємної польової поліції та української міліції, а також снайперів та піхотинців регулярних військ, які також залучалися до антиєврейських акцій⁶⁴.

У Житомирі та сусідньому Черняхівському районі службовці СД повідомили про кілька випадків опору євреїв. Євреї напали на українську міліцію і забезпечили підпільне функціонування цеху з виготовлення фальшивих посвідчень⁶⁵. Біля Новограда-Волинського група приблизно з п'яти єврейських чоловіків та жінок змогла втекти від облави та розстрілів і пізніше вступила до радянського партизанського загону, вчиняючи диверсії та напади на німецьку адміністрацію. Євреї також приєдналися до комуністичного руху опору у Вінниці. Проте сміливі акти опору з боку євреїв не змогли зрівнятися із величезною силою німецьких та ненімецьких антиєврейських сил. Таким чином, у серпні та вересні відбулася концентрація німецьких підрозділів, що створило можливість – чи, як вважали деякі офіційні особи Німеччини, «сприятливі умови» – для проведення широкомасштабних акцій-убивств проти усіх єврейських громад.

Міжетнічні відносини та Голокост Українці, етнічні німці та євреї

Більшість українців намагалися забезпечити власне існування, яке, з точки зору українських селян, було під постійною загрозою з боку зовнішніх сил. Проте серед тисяч українців, які працювали в німецькій адміністрації – тобто голови міст, керівники колгоспів, поштові працівники, посильні та

діловоди, була меншість, але впливова меншість, яка полювала на євреїв та ставилася до них брутально. Це була українська поліція. Як стверджує історик Іван-Павло Химка у своїй нещодавній праці на тему участі українців у Голокості, «у нормальних історичних ситуаціях активні садисти були б витіснені на маргінеси суспільства як кримінальні елементи, а приховані – не стали б активними... Але в період нацистської окупації України кримінал у суспільстві перейшов із статусу маргінального у статус центральний і особи зі схильністю грабувати, відбирати чуже та вбивати не загубилися серед суспільства, а радше очолили його»⁶⁶. У той час як німці не терпіли порушення законів з боку українців, вони намагалися зробити із деяких кримінальних елементів слухняних поліцаїв і брали їх на вишкіл.

Не дивним є той факт, що найчіткішу вказівку на роль українців у «остаточному розв'язанні» можна знайти у записах німців про загони допоміжної поліції. Гімлер усвідомлював, що заплановані заходи з підтримання безпеки перевищували спроможність німецьких сил на місцях, тому в одному зі своїх перших декретів на посту командувача СС та поліції на сході він виклав план прийняття на роботу ненімецьких помічників-шуцманів.⁶⁷ Згідно із наказом Гімлера від липня 1941 р., цих колаборантів обирали із місцевої міліції, що виникла у ході військової окупації, а також на основі перевірки деяких расових груп серед військовополонених, передусім етнічних німців, а потім українців⁶⁸.

Німецькі військові командири та офіцери підрозділів СД використовували цих українців (та етнічних німців) у ряді так званих завдань з безпеки, включаючи ідентифікацію євреїв серед місцевого населення та подальші антиєврейські заходи. Наприклад у с. Шипків, розташованому на південь від Вінниці на румунському кордоні (ріка Буг), найпершим наказом, виданим командиром української народної міліції (котрий носив націоналістичний тризуб на уніформі), був наказ про те, що всі євреї віком старше сімнадцяти років повинні носити білу зірку. Примушування євреїв носити білу зірку було одним із заходів у рамках переслідувань, визначених німецькими вказівками для сільських комендатур, що надійшли із Берліна⁶⁹.

Хоча німецькі керівники знайшли достатню кількість бажаючих серед українців для здійснення антиєврейських заходів, погроми не були поширеним явищем у житомирському регіоні, на розчарування керівників СД. Згідно із рапортами айнзацгрупи С за період із серпня по початок вересня 1941 р., «майже ніде не можна було схилити населення

до активних дій проти євреїв»⁷⁰. Для того, щоб залучити людей до акцій проти євреїв, євреїв спершу вели через місто і службовців української міліції призначали на проведення страти. Таким чином керівники айнзацкоманд та зондеркоманд придумували способи провокування погромів, а українська міліція допомагала німцям пробуджувати насилля шляхом публічного схоплення, побиття і навіть убивства євреїв. Розповіді євреїв, які пережили Голокост, та сучасні повідомлення збігаються у тому, що навіть коли погроми траплялися в краї, вони спалахували вже після того, як німецька армія та СС прибували у відповідну місцевість. В Білопіллі, біля залізничного вузла Козятина, як згадує єврейка Ніна Борисівна Глоцман, яка вижила, але втратила батька, якого українці забили до смерті під час погрому, акції почалися на початку вересня, тобто через місяць після того, як німецька армія прибула туди⁷¹. У селі поблизу Житомира службовці зондеркоманди 4а знайшли понівечені рештки українців та інших, кого ймовірно вбили під час відступу радянської влади; німецька поліція публічно звинуватила місцевих євреїв у цих звірствах, спровокувавши погром, після якого відбулася німецька акція масових розстрілів⁷². У село поблизу Чуднова, як згадує інша єврейка Галина Юхимівна Пекерман, німці прибули наприкінці липня і призначили місцевих українців для вбивства спершу єврейських дітей села, а потім усіх інших євреїв (близько 800 осіб), яких розстріляли в місцевому парку⁷³. Загалом, німецькі посадові особи провокували погроми, але вони не бажали бруднити власні руки в крові, оскільки місцева міліція (українська та з етнічних німців), антисеміти та грабіжники були готові в цьому прислужитись⁷⁴.

Більшість українців неприхильно ставились до цих колаборантів через їхню надмірну жорстокість. Поряд із нацистською поліцією в охайній уніформі, яку вважали «культурною», обдерті бандити у багатьох випадках становили більшу небезпеку для місцевого населення; вони могли виявляти євреїв і вчинити особисту розправу. У деяких випадках німці були свідками того, що українська міліція діяла всупереч їхнім інтересам⁷⁵. У місті Житомир у 1941 р. німці повісили росіянина на ім'я Брюханов, тому що його садистські напади на євреїв та інших цивільних осіб не можна було контролювати. Німцям була потрібна допомога від корінних жителів, але вони також очікували послуху та контрольованого рівня насилля. Гайдріх, Розенберг та інші нацистські провідники давали настанови своїм підлеглим на місці дозволяти і навіть провокувати погроми, але вбивства, наголошували вони, не повинні переростати у соціальний хаос, який німці асоціювали із «менш цивілізованими»

українцями. Застосовуючи усі доступні їм ресурси, німецькі керівники в Житомирі здійснювали роботу у напрямку «остаточного розв'язання» в атмосфері раціональності і з постійною увагою до порядку та ефективності в усьому.

Місцева поліція та цивільні комісари поклалися на допомогу українців мало не в кожному кроці до «остаточного розв'язання», аж до моменту страти. Їм потрібні були місцеві для виявлення єврейського населення, для розповсюдження наручних пов'язок, для збору спеціальних податків з євреїв, а також для того, щоб ходити від хати до хати, арештовувати євреїв, охороняти їх, вести на страту та бити кожного, хто намагався чинити опір⁷⁶.

Кілька тисяч українців у німецькій адміністрації Житомира (в основному в поліції) вдавалися до заходів проти євреїв під пильним наглядом німецьких начальників. Були також і випадки, коли українці, які працювали або не працювали в адміністрації, приходили добровільно до німців і видавали євреїв. Після літа 1941 р. вже ні в кого не було сумнівів, що чекає на євреїв. За словами багатьох євреїв Житомира, що пережили окупаційний період, на кожного українця, який допомагав євреєві, знаходилось набагато більше таких, хто доносив німцям. Ніна Глоцман та її молодший брат пережили Голокост, постійно ховаючись у різних місцях. Пані Глоцман згадувала після війни:

Моя мама, мій молодший брат та я змогли втекти із поховальних ровів. Ми ховалися у невеличкому селі поблизу нашого рідного міста, доки нас не впізнав поліцай. Він відвів нас у Козятин, оскільки у Білопіллі не було німецьких розстрільних загонів. Нам довелося бути в гетто, рубаючи дрова, чистячи вбиральні. Коли гетто було ліквідоване, ми зуміли втекти до Бердичева, де переховувались ще з однією єврейською родиною. Але там було небезпечно, тому ви втекли в Ружин і сховались у коморі. Через деякий час ми почули постріли, тому знову втекли, цього разу до маленького села Сестрінка. Це був початок 1943 року. Один чоловік на ім'я Семен Ткачук переховував нас протягом двох місяців; він був сам, бо його сина-партизана повісили за місяць до того, як ми прийшли туди. Але хтось у селі зрадив нас. Маму арештували і вбили. Семен допоміг мені та молодшому братові втекти із села. Пізніше ми знайшли покинену хату. Ми з братом знайшли роботу. Одного дня, коли я працювала на цукровому заводі, прийшли німці, а їхньою перекладачкою виявилася моя колишня однокласниця. Вона впізнала мене і відразу ж видала німцям. З допомогою одного заводського інженера, я втекла через запасний вихід⁷⁷.

Ніну Глоцман спершу зрадив місцевий поліцай, який не був німцем; її врятував засмучений, можливо, повний бажання відплати батько, сина якого жорстоко вбили нацисти; потім її знову видала поліції колишня однокласниця. Глоцман та її молодший брат були на волосину від смерті кілька разів, і їх життя значною мірою було в руках місцевих неевреїв. Її особиста одіссея може пояснити, чому купка євреїв, що змогли врятуватися від німецьких облав 1941 року, так і не зуміли дожити до кінця окупаційного періоду; дуже часто особистий вибір нееврея, який також жив в екстремальних, загрозованих для життя обставинах, визначав шанси єврея на виживання. Німці не були схильні писати докладні звіти про неевреїв, які допомагали євреям. Натомість німецькі високопосадовці житомирського регіону, які, можливо, шукали якоїсь ідеологічної підтримки у місцевого населення, рапортували, що й етнічні німці, і українці ганьбили євреїв, називаючи їх сатанинськими агентами. Після кривавої розправи над євреями Хмільника, як відзначали німецькі спостерігачі, українці пішли на церковну службу, щоб подякувати Богові за усунення євреїв. Наскільки б не домінував антисемітизм, проте існували додаткові мотиви, що штовхали українців та інших місцевих на напади або зраду своїх євреїв-сусідів⁷⁸.

Один випадок показує, яку роль відігравали міжетнічні чвари у запровадженні політики антисемітизму нацистів у Житомирі. У грудні 1941 р. СД та цивільна адміністрація розпочали формально розбудовувати українську поліцію на основі існуючих підрозділів міліції та ново-прийнятих осіб. У процесі німці звільнили багатьох міліціонерів, які, на їхню думку, не відповідали вимогам служби або були пов'язані із українським націоналістичним рухом і становили загрозу німецькому правлінню. Одним із українських міліціонерів, який втратив роботу в цей час, був Марко Ковальський. Ковальський не був активістом українського націоналістичного руху, тож його явно звільнили через інші причини, які є не зовсім зрозумілими. У будь-якому разі, Ковальський не був задоволений і відразу пішов до місцевого СД, щоб донести на своїх колишніх колег. Спершу Ковальський заявив, що дружина українця-судді Керша, який вів допити, була єврейкою і користувалася підробленим посвідченням особи. Він вказав на українських націоналістів в адміністрації і розповів про українських поліцаїв, які таємно продали захоплене єврейське майно, зокрема, шкіряний плащ вартістю 3000 рублів. СД провело розслідування його заяви, допитавши службовців поліції, а також друзів та сусідів обвинувачених. Один із українських свідків засвідчив, що суддя Керш допоміг єврееві на прізвище

Фацштайн і організував його звільнення з-під варти. Свідок люб'язно надав адресу зазначеного єврея: вул. Дмитрія, 7. Окрім цього, заявляв цей свідок, українець-ад'ютант Керша (на прізвище Шерей) найняв на службу у міліцію єврея-кравця на підставі підробленого посвідчення особи⁷⁹. Інший незадоволений колишній працівник міліції також свідчив, що начальник відділу української поліції етнічний німець Александр Кулицький приховував, що в нього на службі є євреї. Як заявив свідок, Кулицький звільнив українців із міліції та замінив їх «комуністами та євреями».

Після допитів зіпо-СД арештувало українського суддю Шерея, етнічного німця Кулицького, який обіймав посаду начальника відділу поліції, та їхніх «єврейських конспіраторів-спільників»⁸⁰. У розпачливих проханнях, звернених до німців, Шерей стверджував, що він вірно виконував їхні накази щодо «очищення Житомира від брудних елементів». Але СД не звільнило ані Шерея, ані арештованих євреїв. З усіх тих, хто потрапив під розслідування, лише етнічний німець Кулицький був помилуваний і продовжив працювати окружним начальником поліції в Житомирі⁸¹.

Цей інцидент показує, як українці та етнічні німці використовували ідеологічний антисемітизм окупаційної адміністрації та свої власні мотиви, щоб сподобатися нацистам, покращити своє становище та поквитатися з ворогами. Українці та етнічні німці боролися за посади у нацистській адміністрації, і вони доволі швидко збагнули, як грати «єврейською картою» у цій смертельній грі. Ця подія також виявляє, що деякі українці та етнічні німці в адміністрації робили неуспішні спроби допомогти євреям.

Незалежно від того, чи були спроби подати руку допомоги євреям альтруїстичними чи ні, їх майже завжди саботували ті, хто прагнув скористатися нацистською системою у власних цілях, боявся покарання або ж просто був антисемітом. Чи у цих співучасників у Голокості є щось спільне? Чи можна виокремити одну окрему політичну, соціальну або етнічну групу? Ніна Глоцман звинувачувала садистів-українців та етнічних німців як колаборантів в «остаточному розв'язанні»⁸². Радянська історіографія та деякі єврейські дослідження про Голокост звинувачували українських націоналістів як передову групу населення, що співпрацювало з німцями⁸³. Українські націоналісти дійсно потрапили у німецьку адміністрацію, але чи були вони найчисельнішими нацистськими колаборантами серед місцевого населення, які переслідували і вбивали євреїв?

Обидві частини Організації українських націоналістів не цуралися антисемітизму, і їхня концепція української держави не була багатоетнічною. У квітні 1941 р. Другий Великий збір ОУН Бандери у Кракові прийняв резолюцію про боротьбу проти євреїв, котрих він затаврував як «авангард московського імперіалізму в Україні». Місяць по тому, коли провідники ОУН Бандери тренували похідні групи перед початком операції «Барбаросса», вони підготували вказівки на сімдесяти сторінках під назвою «Боротьба й діяльність ОУН під час війни». Згідно з твердженнями науковців Карела Беркгофа та Марка Царинника, в цьому документі ОУН(б) йдеться, що «в час хаосу й замішання можна дозволити собі ліквідацію небажаних польських, московських та жидівських діячів, особливо прихильників большевицько-московського імперіалізму».

У вказівках також зазначається, що основною опорою радянської влади в Україні є поляки римо-католицького обряду та московіти, а також євреї, яких було засуджено «індивідуально, і як національну групу». Відповідно до передвоєнних вказівок ОУН(б), цих ворогів потрібно «знешкодити коли в Україні встановлюватиметься новий революційний порядок». У майбутній Україні асимільовані євреї були також небажаними⁸⁴. У липні 1941 р. глава новопроголошеної української держави Ярослав Стецько писав у своїй автобіографії: «Я... вважаючи головним і вирішним ворогом Москву, яка властиво ...мала Україну в неволі, тим не менше доцільною належно ...шкідливу і ворожу роллю жидів, що помагають Москві закріплювати Україну. Тому стою на становищі винищення жидів і доцільності перенести на Україну німецькі методи екстермінації жидівства... виключаючи їх асиміляції та тому подібне»⁸⁵.

Написане Стецьком та недавно відкриті документи українських націоналістів, що мають стосунок до руху Бандери, демонструють, що лідери ОУН(б) підтримували антиєврейські акції. Все ж, вони також поділяли з німцями увагу до соціального порядку, застерігаючи від спалахів некерованих погромів. Таким чином, нацистські провідники припускали, що українці розпочнуть погроми, але українські націоналістичні активісти, котрі потрапили до сільських адміністрацій, давали настанови своїм прибічникам уникати неорганізованих убивств євреїв.

Оскільки німці керували Голокостом, зустрічаючи незначний або жодного опору з боку місцевого неєврейського населення, то потреба у тому, щоб українські націоналісти вели антисемітську пропаганду, була дуже невеликою. Для них було досить антиросійської пропаганди. Ще з XIX століття євреї України мали тенденцію до зближення радше із російською, ніж з українською культурою; тож, з місцевої точки зору, євреї

вступили в альянс із «ворожим» табором росіян, московитів-гнобителів. Таким чином, у 1941 р. ОУН розглядала єврейську та польську загрозу як складову більшовицької загрози з центром у Росії⁸⁶.

Проте вражає те, що члени похідних груп Бандери на Житомирщині коментували розстріли мирного єврейського населення у своїх звітах дуже рідко, також вони не вказували те, що місцеві націоналісти підбурювали людей на вчинення погромів. Один із агентів Бандери лише мимохіть зазначив, що «в неділю, 8 вересня, усіх євреїв Мирополя було розстріляно». У розповідях націоналістів про життя в селах Житомирської області в 1941 р. не було критики злочинів, вчинених під проводом німців проти євреїв, принаймні жодної критики від самих націоналістів і жодної критики, яку б націоналісти спостерігали від інших⁸⁷. Навіть якщо і не було прямої підтримки цих злодіянь, переважала, напевне, загальна байдужість по відношенню до них.

У період окупації Житомирщини СС та армією у 1941 р. вижили євреї, що переховувались, чию місцевість ще не «очистили», або ті, хто був переведений у гетто та взятий на примусові роботи. Поблизу Вінниці гетто у Хмільнику, яке проіснувало довше за інші, налічувало 3000 євреїв; це були залишки, що вижили після вбивства приблизно 6 тисяч євреїв 9 січня 1942 р.⁸⁸ Найбільша кількість людей вижила у Вінниці. Близько 5000 робочих-євреїв та їхні родини були закріплені за швейною фабрикою та на будівельних роботах. Особи, чиїми містами й селами пройшлися облавами загони вбивць і які зуміли втекти від «концентрації», блукали сільською місцевістю, переховуючись у коморах та сараях⁸⁹. Коли до Житомира прибули комісари Розенберга, у місті залишались живими менше ста євреїв; німецькі високопосадовці в поліції, армії та цивільній адміністрації найняли їх працювати друкарями, шевцями, кравцями та теслями⁹⁰. У більш віддалених селах, яких німецькі команди, військові та сили безпеки не могли досягнути в 1941 р., сільські німецькі жандармерії, українці та етнічні німці у складі поліції, а також різні організації не в складі СС впроваджували політику геноциду під керівництвом комісарів.

Гітлер бажав швидкого переходу від військової до цивільної адміністрації на нових окупованих землях. Коли лінія німецько-радянського фронту проходила на відстані 100 миль від Житомира, він наказав 20 серпня 1941 р. передати західну частину України, включаючи частину житомирського регіону, під юрисдикцію цивільного уряду починаючи вже з 1 вересня 1941 р.⁹¹ Злива декретів дала поштовх початку процесу передачі. Було створено штаб головнокомандувача Вермахту як вищої

військової влади над цивільними зонами окупованих територій. Роль Гьорінга як керівника чотирирічного плану була розширена на питання економіки усього окупованого сходу. Станом на жовтень 1941 р. 6-та й 17-та армії разом із підрозділами айнзацгрупи С та апаратом тилового району армії генерала фон Рока дійшли до Дніпра і перейшли його. Під командуванням Карла Кіцінгера військова окупація у житомирському регіоні забезпечувала реквізицію харчів та одягу для армії, транспортування військ на фронт, відбувалось управління військовими шпиталями, борделями, польовими та міськими командними постами і приблизно сімнадцятьма таборами для військовополонених, розкиданих по усій Житомирщині та сусідньому комісаріаті Волинь⁹². Виконавці чотирирічного плану Гьорінга та штаб генерального квартирмейстера мали мережу начальників у сфері сільського господарства та економічних загонів для забезпечення експлуатації ресурсів України». Все ж, Вермахт та СС-поліція поступилися контролем над регіоном на користь нової касти цивільних правителів, відомих як «комісари.